

Kosztolányiról, belgákról és másokról

I.

(*Kosztolányi olvasója*) Kosztolányi „félindexen” volt 1952-ben, tizenöt éves koromban, amikor először olvastam a *Modern költők* című antológiáját. 1914 tavaszán jelent meg, előszavát Kosztolányi 1913 őszén írta. A kötetben mintegy száz modern költő szerepelt, túlnyomó többségük nevét akkor hallottam először, és mint a következő hónapokban kiderült, közülük többen is „félindexen” voltak, például Marinetti és Hofmannsthal.

A költőket Kosztolányi nemzetek szerint csoportosította. A belga rovatban öt név szerepelt: Verhaeren, Maeterlinck, Van Lerberghe, Rodenbach és Gilkin. Verhaerenről és Maeterlinckről részletes bevezető esszét közölt, a további háromnak csupán legfontosabb adatait ismertette. Baudelaire és Rilke mellett a legtöbb verset Verhaerentől tolmácsolta. Nem sokkal később megtudtam, hogy Verhaerent József Attila és Szabó Lőrinc is fordította. Az is kiderült, hogy Maeterlinck 1911-ben Nobel-díjat kapott drámáiért, és hogy a *Kék madárról* ugyan Kosztolányi lelkes cikket írt, de Maeterlincket elsősorban költőnek tartotta, még hozzá nagyon nagy költőnek: „Nincs ma költő, aki ily teljesen kifejezte volna az egyéniségét.” Nem sokkal később, még jóval az érettségi előtt, elolvastam az *Egy ember életét* (az is indexen volt akkoriban), amelyből nemcsak az derült ki, hogy Kassák szerette Verhaerent, hanem az is, hogy egyesek azt tanácsolták neki: a belga költőre figyeljen Ady helyett. Néhány hét múlva egy abszolút titkos könyvet olvastam, Máraiét,¹ ahol dicsérő sorok voltak Maeterlinckről. (Egyébként Márai utalásszerűen Gilkin nevét is leírta, de ezt csak jóval később találtam meg.)

Az indexek és félindek korszakában a *Modern költők* vezetett be a világirodalomba, majd szinte egyidejűleg az *Örök virágok*, a *Pávatollak*, az *Örök barátaink* és az *Orfeusz nyomában*; ezek sem voltak akkortájt népszerűsített könyvek. 1955 nyarán, az érettségi napjaiban ismerkedtem meg egy fiatal tanárral, aki feltétlenül megbízható és ellenőrizhető forrás szerint az indexszel és félindexszel nem törődve, alig kimondható nevű költőket tanított középiskolás tanítványainak. „Ne törődj ezekkel – mondta –, és olvasd Kosztolányit.” Jólesett bizalma, meg az is, hogy Kosztolányit említette. Mert igaz

ugyan, hogy egy-két középiskolai tanárunk elnézte, ha óráikon a pad alatt a rövid időre kölcsönkapott és nagyon féltett Baudelaire-, Rilke- és Nietzsche-köteteket olvastuk, de volt közöttünk egy hallgatóságos megállapodás. Ők nem vették észre, hogy mi nem az órát követjük, mi meg nem beszélünk arról, hogy mit olvasunk. (Nem voltak vakok, pontosan tudták, hogy mit olvasunk, sőt, egyiküktől, titokban a *Tücsökzene* dedikált példányát is kölcsönkaptuk.) De ez az indexszel és félindekszel nem törődő fiatal tanár volt az első, aki fennhangon kimondta: „Ne törődj ezekkel, és olvasd Kosztolányit!” Csak évtizedekkel később tudhattam meg, hogy nagyjából a beszélgetés időpontjában Kassák ismét kifejezte hódolatát Verhaeren iránt. A *Szénaboglyák* csak posztumusz jelenhetett meg. Egyébként 1955-ben, centenáriuma alkalmából, Verhaeren-válogatást adtak ki Budapesten.

Én akkor már évek óta olvastam Kosztolányit. Verseiről és regényeiről most nem beszélek; fordításaiból és esszéiből felmérhetetlenül sokat tanultam. Többek közt megtanultam tőle, hogy vannak belga költők: Verhaeren, Maeterlinck, Van Lerberghe, Rodenbach és Gilkin. Akkor még nem tudtam, nem tudhattam, ennek következményeit...

Az első meglepetés 1963 tavaszán ért. Két éve végeztem a budapesti egyetem bölcsészkarán, a P.E.N. Clubban dolgoztam. Sok külföldi vendégünk volt, feladatomban a programok megszervezése és kíséretes volt. Egyik vendégünk a hatvanöt éves Robert Goffin volt, a Belga P.E.N. elnöke. Civilben jogász, és mellékesen a Belga Királyi Akadémia elnöke. Az első pillanatban kiderült, hogy más, mint a többi híres vendég. Nem érdekelte a protokoll, nem érdekelte az életkor (huszonöt éves voltam), nem előkelősöködött, nem adott hasznos tanácsokat, és főként nem várt hálás szavakat, mert kegyeskedett Budapestre ellátogatni. Röviden: emberien és kollégaként viselkedett.

Első beszélgetéseink során kiderült, hogy Maeterlincket költőnek tartom. Hitetlenkedett, kétszer is rákérdezett: „Te ismered Maeterlinck verseit?” Idéztem neki néhány sort, előbb magyarul, aztán franciául. „Te ezt honnan tudod?” – „Kosztolányi fordította, és akiket Kosztolányi fordított, azokat igyekeztem jobban megismerni.” Goffin előbb Kosztolányira kérdezett, majd mesélni kezdett. Amit akkor nekem elmondott, másfél évtizeddel később megírta önéletrajzában is.²

Goffin Maeterlincket a modern költészet egyik előfutárának tekinti, erről már *A költészet Ariadné-fonala* című magyarul is megjelent könyvében szólt. De Maeterlincket senki sem tekinti költőnek, ha beszélnek róla, legfeljebb a drámaíróról és az esszéistáról beszélnek. Maga Maeterlinck sem becsülte verseit, és amikor 1940-ben New Yorkban Goffin a *Serres Chaudes*-t a modern líra egyik legfontosabb előzményének nevezte, meglepetten tiltakozott.

Goffin 1984-ben meghalt. Az idő tájt ért be egy új nemzedék, a „Belgium mindennek ellenére” nemzedéke, melynek tagjai 1968-ban (a párizsi diáklázongások idején) húszévesek voltak. E nemzedék egyik vezéralakja, Marc Quaghebeur, aki a megelőző fél évszázad irodalmát – néhány elfelejtett vagy perifériára szorult szürrealista költő kivételével – érdektelennek tartja, és meghirdette a visszatérést a századforduló nagy alakjaihoz. Lelkesen méltatja Maeterlincket, a lírikust, akiről senki sem beszélt –, buzgalmában Robert Goffinról is megfeledeznek.³

II.

Amikor Kosztolányi antológiáját kiadta, Belgium Európa egyik leggazdagabb országa volt, és a belga irodalom vitathatatlan – ma talán nehezen érthető – hatást gyakorolt a világirodalomra.

Belgium 1830-ban lett önálló királyság, miután elszakadt Hollandiától. A belga függetlenség elismertetése az agg Talleyrand (Lajos Fülöp londoni nagykövete) utolsó diplomáciai sikere volt. Az európai történetírás általában a belga függetlenség kikiáltását a Szent Szövetség súlyos vereségeként értékeli, a flamandok viszont a gyarmatosítás kezdetének tekintik.

A századforduló kitűnő történésze Henri Pirenne szerint „a grófságok, hercegségek, egyházi fejedelemségek sajátos történetéből – amelyek a mi földünkön voltak – minden nagyobb fáradság nélkül kimutathatók a fővonalak, mint egy közös történet általános kontextusai”.⁴ Julius Caesar a *Gall háború* című könyvében emlegeti a harcias belga törzseket, Pirenne lényegében a római hódítás előtti időszakba vezeti vissza Belgium őstörténetét. Belga földön már a 8. században voltak segély-egyesületek, és a 11–12. században zajlott le az első ipari forradalom. Az első, majd különösen a második világháborút követően Pirenne felfogását elvetették, és a folyamatosságot legfeljebb a 15–16. század fordulójától ismerik el.⁵ Egyesek viszont Belgiumot pusztán mesterséges államalakulatként tartják.

1830-tól a századfordulóig liberálisok és katolikusok irányították Belgiumot. A gazdasági élet fejlődése 1874-ig, a nagy világválságig zavartalan volt. Több tényező segítette elő: így az angliai ipari forradalom eredményeinek azonnali átvétele, vagy a krími háború és a francia–porosz háború kínálta konjunktúra. A liberálisok és a mérsékelt katolikusok politikája következtében a 19. század folyamán Belgium az összeurópai emigráció egyik fontos helye volt. Marx és Engels például Brüsszelben írták a *Kommunista Kiáltványt*. A belga irodalom és irodalmi élet szempontjából azonban fontosabb volt az 1849 utáni időszak.

1852 decemberéig a belga kiadók elhanyagolható szegény rokonok voltak a francia kiadók mellett. III. Napóleon államcsínye után jelentőségük hirtelen megnőtt. Számos emigrációba kényszerült író Brüsszelben adta ki könyvét, így Victor Hugo *Nyomorultak* című regényének első kiadása is ott jelent meg 1862-ben. A flamand származású Henry Kistemaeckers kiadói jelentősége is a francia állapotoknak köszönhető.⁶ Maupassant kedvenc szerzője volt, ő adta ki Richepin betiltott verseit és Verlaine *Femmes* című kötetét is, melyet Szabó Lőrinc fordított magyarra. A Goncourt-testvérek ösztönzésére felfedezte a 18. század elfelejtett francia íróit. Kistemaeckers sikerét elősegítette, hogy a francia cenzúra Mac-Mahon elnök „erkölcsi rend” politikája miatt nemcsak a társadalmi-világnézeti művekre terjedt ki. Egy párizsi kiadót például pénzbírságra ítélték, mert újra közzétette La Fontaine meséit. Előbb a párizsi Kommün száműzetésbe kényszerített résztvevőinek műveit terjesztette, majd 1880-tól a francia és belga naturalista írók egyik legfontosabb kiadója lett. Richepin, Mallarmé vagy Verlaine szívesen közölt Belgiumban. Kistemaeckers nagy előszeretettel adott ki ifjú szerzőket – az 1880-ban indult belga irodalmi fénykor egyik letéteményese volt.

Mikor kezdődik a belga irodalom? 1880–81-ben a *L'Art Moderne* és a *Jeune Belgique* című folyóiratok megalapításával, vagy 1830-ban, netán korábban? Gustave Charlier és Joseph Hanse szerkesztésében jelent meg 1958-ban a *Histoire Illustrée des Lettres Françaises de Belgique* (A belgiumi francia irodalom illusztrált története) című nagyalakú, mintegy hatszázötven oldalas kötet. A mű a Belgium területén született szerzők vagy /és művek történetét beszéli el a kora középkori latin előzményeket is figyelembe véve napjainkig. A kötet lenyűgöző illusztrációit Philippe Jones, a kitűnő költő és művészettörténész (Rába György fordította) válogatta. A munkatársak közt számos nálunk is ismert személy van; Edmond Vandercammennek önálló verses-, Roland Mortiernak önálló tanulmánykötete jelent meg, és Tímár György, illetve Tóth István antológiáiban olvashatók Burniaux, Vivier és Thiry költeményei is. A szerkesztők közül Charlier a belga romantikának szentelt fontos könyvet. Hanse-t pedig sokan a belga irodalomtudomány megteremtőjének tekintik, mert De Coster, Maeterlinck és Verhaeren számos művének kritikai kiadásával bevezette Belgiumba a kritikai kiadás elméletét és gyakorlatát. Hanse évtizedeken keresztül a louvaine-i katolikus egyetem professzora volt. Tanítványai, így a már említett Marc Quaghebeur, vezető szerepet játszanak a mai Belgium francia irodalmi és kulturális életében, és a belga irodalomtörténet fellendítésében. Az Archives et Musée de la Littérature adta ki 1992-ben Hanse tanulmányainak válogatott gyűjteményét, *Naissance d'une littérature* címen. Az *Egy irodalom születése* cím önmagában

is jelzi, hogy Hanse maga is a múlt század második felére teszi a belgiumi francia irodalom születését. Az *Histoire Illustrée des Lettres Françaises de Belgique*, e rendkívül gazdag anyagot bemutató vállalkozás, nem annyira egy irodalom története, mint egy földrajzi egység szerzőinek és műveinek kronologikus tárgyalása.

Achenben jelent meg 1989-ben Stefan Gross és Johannes Thomas felbecsülhetetlen értékű szöveggyűjteménye *Az irodalom nemzeti szemléletei* címen, mely két kötetben 1815-től 1980-ig válogat belga dokumentumokat: cikkeket, esszéket, manifesztumokat. Innen idézem Antoine Clesse, a „belga Béranger” 1874-es szövegét: „1830 óta, mióta a haza szabadságot és függetlenséget lélegez, irodalmi mozgalom született, és egyre inkább erősödik Belgiumban. [...] A mi irodalmunk nemzeti volt és nemzeti is marad, amíg csak lényegi belga karakterét megőrzi. [...] Flamandok, vallonok, ezek csak keresztnevek, belga a mi családnevünk. Jóllehet két különféle nyelven beszélnek, a belgák mindig ugyanazokat a jogokat és eszméket védtek. [...] Helvétia fiai ne lennének svájciak, mert franciául, olaszul és németül beszélnek?”⁷

A huszadik században majd egyre kevesebben vallják ezt a nézetet. Tudomásom szerint a Weissgerber szerkesztette avantgarde tanulmánykötet az egyetlen, mely a belgiumi francia és flamand nyelvű műveket, irányzatokat párhuzamosan és komparatista módon tárgyalja. (*Les Avant-gardes Littéraires en Belgique*, 1991, úgyszintén az Archives kiadása.) Egy-két külföldön kiadott, például angol nyelvű antológiában frankofónok és flamandok együtt szerepelnek.

1830 után a belga írók a nemzeti szellem megteremtésére törekednek. Adolphe Siret (1818–1888), a francia romantikusok követője, a nemzeti érzést és a vallásosságot akarta egyesíteni. Ez a tendencia kiváltképpen a *Nemzeti dalok* (*Les Chants nationaux*) 1846-ban megjelent kötetében érvényesül. Korábban, 1841-ben, történelmi drámája előszavában sajnálkozik amiatt, hogy sok író, aki nem bízik a mi „fiatal és erős Belgiumunkban”, Párizsba emigrál. Théodore Weustenraad (1805–1849) az *Ébresztés dalai* (1831) című kötetében először adja Saint-Simon misztikus egalitárius tanainak költői változatát. 1836-ban mutatták be a *Sikátor* című történelmi drámáját. Célja az volt, „hogy történelmet dráma segítségével tanítson”. A cselekmény a 16. században játszódik, és a liège-i néppárt vezérének meggyilkolását beszéli el. Weustenraad a francia irodalom túlzott hatását fájalta. A modern ipar lelkes híve, a pacifizmus és a demokratikus fejlődés szószólója, az isteni gondviselés kinyilatkoztatója. A tudomány és technika fejlődése megoldja az emberiség problémáit. A mozdony, amit Belgiumban használtak először a kontinensen, nemcsak a technikai fejlődés, hanem az emberek közötti közeledés szimbó-

luma is. A flamand Weustenraad volt a belga irodalom támogatására 1833-ban alapított Nemzeti Társaság (Association Nationale) főtítkára. Van Hasselt (1806–1874) holland származású volt. Tizenkét éves korától kezdett franciául tanulni. Felváltva hatott rá a német és a francia romantika. Egész életében a technikai haladás híve volt, 1859-ben ódákat szentel a belga vasútvonalak kiépítésének. Zenészekkel dolgozott együtt, olykor Verlaine-t idéző prozódiai újításával hatott az 1880-as nemzedék tagjaira, akiket majd Kosztolányi fordít.

Max Waller (1860–1899) előbb a brüsszeli, majd a louvaine-i egyetem hallgatója. Ekkor ismerkedik össze nemzedéke legjobbjával, így Maeterlinckkel, Verhaerennel és Rodenbachhal. Fő műve a *Jeune Belgique* című folyóirat, melyet ugyan 1881 decemberében A. Bauwens alapított meg, de a következő évtől Waller irányított, miután orvos apja megvásárolta számára. Címét a *La Jeune France* (1870) című párizsi folyóirat sugallta. Waller karizmatikus szerkesztő és minden provokációra kész szervező. A *Jeune Belgique* a franciától független, önálló belga irodalmi törekvések egyik legfontosabb és leghatásosabb fóruma. A *Jeune Belgique* szerzői – a belga irodalom történetében először és napjainkig csaknem utoljára – többre becsülik írói tevékenységüket, mint polgári foglalkozásukat. Waller, aki meghirdette az irodalom függetlenségét az államtól, a *l'art pour l'art* és egyfajta (nem Zola-típusú) naturalizmus híve volt.

Ami a romantikának nem sikerült, az sikerült a naturalizmusnak: a franciától független belga nemzeti irodalom kialakítása. Szerepet játszott ebben az eredeti goncourt-i program: a regényíró a „jelen történésze”, és a belga regényírók a korabeli valóság megismerésére és feldolgozására törekedtek. Szerepet játszott továbbá a flamand festészet nagy hagyománya is: Memling, Bosch és mások mind a környezet, mind a személyek aprólékos megörökítésére törekedtek. A flamand festészeti hagyomány különösen Verhaeren korai naturalista verseiben és Georges Eekhoud prózai írásaiban érvényesült.

Az 1870-es években sokat beszéltek realizmusról és naturalizmusról. J.-K. Huysmans, aki rendszeresen publikált belga folyóiratokban, nem tett a kettő közt különbséget. A *L'Artiste* című folyóirat 1877-től a naturalizmust a modernséggel azonosította. Camille Lemonnier 1878-ban Courbet-nak szentelt tanulmányában kifejtette, hogy „a naturalizmus a környezet tanulmányozásával elmélyített realizmus. A naturalizmus könyörtelen logikával figyelte meg a jellemeket. A naturalizmus filozófiát feltételez, amit a realizmus nem igényel.”⁸ (A naturalizmus megjelenését és virágzását sokan az 1874-es gazdasági válsággal hozzák kapcsolatba.)

Lemonnier nevéhez fűződik a Jeune Belgique nagy provokációja. Miután nem kapott meg egy várt állami díjat, a Waller köré csoportosult fiatalok nagy lakomát rendeztek tiszteletére, hogy kifejezzék ellenszenvüket az irodalom hivatalos irányítása ellen. A belga irodalom nyomorúságos helyzetének oka a minisztérium, vallották. (Lemonnier néhány könyve majd az első világháború után jelent meg magyarul.)

A Jeune Belgique nagy ellenfele, a L'Art Moderne 1880-ban indult. Alapítója Edmond Picard radikális brüsszeli jogász volt, aki később a Belga Munkáspárt színeiben lett a parlament tagja. Picard három jelszót és követelményt hangoztatott: „társadalmi művészetet”, „nemzeti művészetet” és „eredeti művészetet”. Verhaeren, aki egyetemi tanulmányai befejeztével egy ideig az irodájában dolgozott, ő biztatta arra, hogy a „párizsi színházi imperializmus” ellensúlyozásául az *Aube* című darabját megírja. Picard és Waller között a művészet funkcióját illetően folyt éles vita.

A Belga Munkáspárt 1885-ben alakult meg. A választási reformot követően a Munkáspárt már 1894-ben 24 képviselőt küldött a parlamentbe. A szocialista sajtó – előzményei a harmincas évekre nyúlnak vissza – különösen a választási siker után fejlődött látványosan. 1892-ben a pártnak két napilapja volt, 1900-ban már öt, és ezek összesen napi 120 ezer példányban jelentek meg. Brüsszelben és más városokban 15 hetilapot adtak ki. 1896-tól különböző könyv- és brosúrasorozatokot indítottak. Alapítottak népi egyetemeket, és különböző művészi szekciókat hoztak létre. A brüsszeli művészeti szekció vezetője Verhaeren volt. A Maison du peuple-ben, ahol a szekció tevékenykedett, Kassák is járt.

A belga szociáldemokrácia első reprezentatív története két vaskos kötetben, összesen mintegy 1100 oldalon 1906-ban és 1907-ben jelent meg. Szerzője Louis Bertrand, Brüsszel szocialista képviselője. A szociáldemokrácia, akárcsak a katolikus egyház, állam akar lenni az államban, hangsúlyozta Bertrand.⁹ A mű mai értéke, hogy hozzáférhetetlen irodalmi és irodalomkritikai szövegeket idéz bő terjedelemben. (Két-három nevesebb szerző kivételével az 1880 előtti írókat mindmáig nem adták ki újra.) Előszavát a belga szociáldemokrácia vezéralakja, Vandervelde írta (Kassák megemlíti nevét *A ló meghal a madarak kirepülnek* című eposzában). Verhaeren Vandervelde és Picard ösztönzésére vállalta a brüsszeli Művészeti Szekció vezetését.

Paul Aron belga irodalomtörténész 1985-ben így jellemezte a belga szocialisták kultúrpolitikáját: „Figyeljünk fel először a marxizmus hiányára. Belgium kimaradt azokból a teoretikus fejtegetésekből, konceptuális vizsgáldásokból, amelyek szinte minden európai országban megjelentek. [...] Egyetlen intellektuel sem látott mást a marxizmusban, mint közgazdaságtant, és,

általánosabban szólva, egyetlen elméletet sem tekintettek másnak, mint absztrakt konstrukciónak. [...] Szemünkben a kulturális örökség megvédendő és továbbadandó hagyaték volt, és nem a társadalmi kritika helye, még kevésbé az osztályharc tétje. Bizonyos kortársi szocialistákkal ellentétben nem vállalták a kockázatát annak, hogy kidolgozzák az irodalom szocialista elméletét, sem azt, hogy vitába bocsátkozzanak koruk irodalmi tendenciáival.”¹⁰

Kosztolányi Verhaeren „nemesen szocialisztikus világnézeté”-ről beszélt.

III.

Amikor Kosztolányi kiadta a *Modern költők* című antológiáját, a belga irodalom hihetetlen népszerűségnek örvendett. Kosztolányi fordította Symonst, Rilket, Hofmannsthal, Georgét, Zweigét és Strindberget – mindannyian Verhaeren és/vagy Maeterlinck fordítói voltak. Kosztolányi fordította Yeats és Marinetti verseit is; mindketten hódolattal adóztak a belgáknak. Kosztolányi tolmácsolta Paul Fort egyik versét, és Fort Maeterlinck színházi törekvéseinek támogatója volt. Kosztolányi fordította Oscar Wilde-ot, és a *Salome* szerzőjét lényegesen befolyásolta Maeterlinck. Kosztolányi még költőnek tartotta Maupassant-t, és a korai Verhaeren-verseken megfigyelhető Maupassant nyoma. De Kosztolányi fordította Huysmanst is, akinek egyik – már katolizált időszakában írt – regényében Ruysbroeck, a középkori flamand misztikus neve felbukkan. Az ifjú Maeterlinck talán ott talált e névre, olvasni és fordítani kezdte művét, és pályája (még első kötetének megjelenése előtt) ezért módosult lényegesen.

A belgák nagy áttörése pontosan órához köthető. 1890. augusztus 24-én a Figaróban Octave Mirbeau a *Maleine hercegnő* című dráma szerzőjéről azt írta, hogy Shakespeare-nél nagyobb drámaíró érkezett. Hanse gondos filológiai kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk, hogy nem Mirbeau volt az első hódoló, így az előző évben már Verhaeren is lelkesen szólt róla egy belga lapban, de senki sem figyelt oda. Verhaeren ismeretlen volt, és belga lapot senki sem olvasott.¹¹ De Mirbeau párizsi volt, nemzetközileg értékelt kritikus és drámaíró. Az ifjú Hofmannsthal azonnal odafigyel a szavára, és az angolok is. Így Symons, és Symons nyomán Yeats. (Belgiumban, állítólag, egyesek Mirbeau elismerő szavait Maeterlinck-papa jó borának tulajdonították.)

1899-ben fontos könyv jelent meg Londonban, Virginia M. Crawford tanulmánykötete *Studies in Foreign Literature* címen. A szerző – többek közt –

Huysmansról, Alphonse Daudet-ról, D'Annunzióról, Tolsztojról és három belgáról beszél: Verhaerenről, Maeterlinckről és Rodenbachról. „Hányan tudunk arról”, kérdezi Crawford, mielőtt Maurice Maeterlinck nevét először hallottuk Angliában, hogy Lipót király királyságában „a kortársi irodalom önálló nemzeti iskolája” alakult ki. Ha a fiatal írók, akik mintegy tizenöt évvel ezelőtt az Art Moderne körül gyülekeztek, nem Brüsszelben, hanem Párizsban dolgoztak volna, biztos, hogy „sokkal gyorsabban elterjedt volna hírük”.¹² Azt hiszem, e szavakat – Magyarországon – nem kell kommentálni.

Az angol szerző egyébként a bírálattal sem fukarkodik. Rodenbacht (akivel Rippl-Rónai is együtt dolgozott, és akinek két önálló prózakötete is megjelent magyarul) halványabbnak tartja, és megrója Verhaerent is az *Aube* című drámájáért, mert túlságosan is tendenciózus. A mű tárgya, hangsúlyozza a szerző, a párizsi Kommün. Virginia M. Crawford könyvét teljesen elfeledték, én az Eötvös Könyvtárban bukkantam az ex libris szerint Szabó Dezső példányára. Háromnegyed századdal később Trousson Verhaeren drámáinak fogadtatását áttekintő tanulmányában ugyanis meglepőnek tartja, hogy csupán Brandes figyelt fel arra, hogy az *Aube* témája a párizsi Kommün.¹³ Még a legkitűnőbb filológus is Isten kezében van, hiába van közelebb Brüsszel Londonhoz, mint Budapesthez. E drámát egyébként még az 1890-es években angolra (Symons) és németre is lefordították. Lukács György a *Modern dráma fejlődése* című könyvében nem említi, és nem beszél róla Kosztolányi sem. Symons az angol századforduló egyik központi alakja. Fordításaival és a *The Symbolist Movement in Literature* (1899) című könyvével közvetíti a francia irodalmat az angolszász világnak. E száz év múltán is hasznos monográfiát, mely Nervaltól Maeterlinckig elemzi a francia nyelvű költészetet, barátjának, Yeatsnek dedikálta. Évtizedekkel később, Yeats önéletrajzában, a sorsdöntő 1889–91-es éveire visszatekintve így ír: „Arthur Symons Párizsból Verhaeren- és Maeterlinck-köteteket hozott magával, és így megerősítést hozott nekem...”¹⁴ (Symonstól a fiatal T. S. Eliot is sokat tanult, még ha később hevesen bírálta is.) Nagyjából ugyanebben az időben ismerkedik meg Bécsben valószínűleg a Mirbeau-cikk nyomán, Hugo Hofmannsthal Maeterlinckkel. Először 1891-ben írta le a nevét, Maurice Barrèst elemző esszéjében. 1892-ben, magánbemutató számára, lefordította a *Les Aveugles*-t (A vakok). A fordítás szövege nem maradt fenn, csupán levelek tanúskodnak egykori létéről. Hofmannsthal később nem fordított Maeterlincket, feltehetően azért nem, mert túlságosan közel érezte magához. Maeterlinck és Hofmannsthal kapcsolatával, a belga drámaíró hatásával Lukács György már korán és részletesen foglalkozott *A modern dráma fejlődése* című könyvében.

Hofmannsthal írja egyik, 1900-ban, Párizsból küldött levelében: „Gyakran és nagy örömmel találkozom Maeterlinckkel. Barátnője miatt van itt, és tökéletesen idegennek érzi magát a franciák között. Nagyon flamand, egy kissé nehézkes, nyílt, szívélyes. Általánosságban úgy gondolom, hogy a germán származású belga költőknél találjuk ma a legnagyobb költői erőt és mélységet a világ megérzésében: Rodenbach, aki fiatalon meghalt, Verhaeren, Van Lerberghe.”¹⁵

1914-ben majd ez a négy flamand származású belga költő szerepel Kosztolányi *Modern költők* című könyvének belga fejezetében a vallon Iwan Gilkin társaságában.

Maeterlinck, Novalis fordítója és Emerson méltatója 1888-as naplójába, a *Cahier Bleu*-be a következőket jegyezte fel: „A germán művészet három antennája a német zene, az angol költészet és a flamand festészet.” Ugyanitt írja, hogy a francia költészet a reneszánsz óta hanyatlik. Akkortájt hosszú időt tölt Párizsban, és az ifjú francia irodalmárok befogadják. A Jeune Belgique, és általában a francia és belga szimbolisták körében Wagner osztatlan népszerűségnek és tekintélynek örvend. De egy idősebb kívülálló, Spoelberch de Lovenjoul (1836–1907), akiből a könyvek szerete nevelt író, mert minden lehetséges adatot össze kívánt gyűjteni kedvenc íróiról, elsősorban Balzacról és Sainte-Beuve-ről, 1899-ben pamfletet ad ki Wagner ellen – Mozart védelmében.

Rilke, Heinrich és Thomas Mann, Hermann Hesse és Peter Altenberg tartoztak Maeterlinck német vagy osztrák hívei közé. Az ellenfelek sem hiányoztak: Max Nordau, Karl Kraus, Richarda Huch. Musil a *Törless* idején még lelkes rajongó (a regény mottóját is a belga költőtől kölcsönzi), később, a világháború idején szembe fordul Maeterlinckkel.¹⁶

Verhaeren német híveinek tábora is jelentős. 1905-ben jelent meg Stefan George reprezentatív antológiája.

Rilke egyik elbeszélésének hőse, egy fiatal munkás levelet ír V. úrnak. A levélben elmondja vágyait, töprengéseit, élményeit. Befejezésül egyik barátjára hivatkozik, aki mindig olyan mestert keresett, aki az életet és a jövőt dicsőíti. „Ön ilyen mester, V. úr.”

Talán ez a konklúzió magyarázza meg leginkább Verhaeren (és részben más belga költők) európai hatásának a titkát. A jövő hirdetése. Évtizedes depresszióját leküzdve a Belga Munkáspárttal együttműködő Verhaeren a párizsi világkiállítás hatására 1900-tól a technikai fejlődés, a civilizáció nagy költője lesz. „Szeretem lángoló optimizmusát” – írja már 1899-ben André Gide.¹⁷ A Whitman-fordító Bazalguette – alakját Stefan Zweig örökítette meg *A tegnap világában* – írja 1907-ben, hogy Verhaeren azt hiszi, az „emberiség

újrakezdésének” idején él.¹⁸ Az orosz Brjusov szerint a korszakot Verhaeren korszakának kell nevezni, ahogy valaha Shakespeare-ről neveztek el egy korszakot. Marinetti a futurizmus egyik előfutárának tekinti. Az első futurista kiáltványban valóban nem nehéz Verhaeren hangsúlyait felfedezni. De van kételkedő hang is, és ez Rémy de Gourmonté. „A kritika a legszubbjektívebb műfaj, amikor azt hisszük, hogy másokról beszélünk, magunkról beszélünk”, mondja a századforduló időszakának talán leghíresebb francia kritikusa, akinek írásait egyaránt olvassák Magyarországon és Brazíliában. Kosztolányi is, Ady is gyakran hivatkozott rá. 1906-ban ironikusan ír Verhaerenről: „Vannak misztikus forradalmárok. Régen az Istenre hivatkoztak, ma a jövőre.” Gourmont, a középkori latin költészet felfedezője és a szimbolizmus pártfogója, retteg a misztikus forradalmároktól.

A Verhaeren–Maeterlinck-nemzedék egyik legizgalmasabb lírikusa Max Elskamp (1862–1931). Kosztolányi nem ismerte, és nem is ismerhette. Kötetei, füzetei jobbra kis (50–275) példányszámban jelentek meg, csupán a *La Louange de la vie*, melyet a párizsi *Mercure de France* adott ki 1898-ban, és amely egy évtized termését gyűjtötte össze, érte el az ezer példányt. A század elején elhallgatott, majd a buddhizmussal foglalkozott. Az első világháború hatására kezdett el újra írni, amikor százhúsz-ezer honfitársával együtt Hollandiába menekült a német megszállók elől. A száműzetés keserű tapasztalatait örökítette meg a *Sous les tentes de l'Exodes* című kötetében. Ezt követte a *La chanson de la rue Saint-Paul* című kötete. Ezzel a két művével vált jelentős költővé, és noha Jean Cassou elismeréssel szólt róla, már senki sem figyelt oda, mert a belga költészet iránti korábbi élénk érdeklődés elenyészett.

Az elmúlt században fedezték fel újra. A neves „Poètes d’aujourd’hui” sorozat viszonylag korai (45.) kötetében Robert Guiette mutatta be. 1967-ben Pierre Seghers kiadta összes műveit. 1980-ban Liliane Wouters vezette be válogatott verseit. Ezt követően jelentek meg 1987-ben, egy a belga irodalom értékeit bemutató sorozatban, kései, 1914 utáni versei. E kötet kísérő tanulmányai jelentős hiányt pótolnak. Végül a hagyatékában talált verseket 1989-ben Marc Quaghebeur tette közzé, fontos utószó kíséretében.

Amikor Elskamp fellépett, a Jeune Belgique parnasszistái megvetően „új néger dalok”-ról beszéltek. A mai kritika viszont elismerően emlegeti a népköltészet szerepét Elskamp életművében. Szó- és sorisméltései, alliterációi a népdalból erednek. Szimbolista társaihoz hasonlóan a flamand misztika (Ruysbroeck) örökösének tekinti magát. Vonzódik Memling, Van Eyck és

Breughel képeihez, és felfedezi a nagyvárosi folklórt. Indulása idején Schopenhauer lelkes olvasója volt.

Verhaeren is szenvedélyesen szerette Schopenhauert. Egyes kritikusai életművének fontos állomásait, ún. „sötét korszakát”, „fekete trilógiáját” is a német filozófus hatásával magyarázzák. Verhaeren remélte, hogy a bányáknak és nagyüzemeknek is kialakul a népköltészetük, és azt tanácsolta a munkásoknak, hogy addig is dalokat, így Verlaine dalait olvassák.

Noha kortársak voltak, Elskamp Verhaeren halála és a költő Maeterlinck elhallgatása után vált jelentős alkotóvá. Elismeréséhez hozzájárul, hogy a „szimbolista” címke már nem cseng olyan rosszul, mint évtizedeken keresztül.

IV.

Amikor Kosztolányi a *Modern költők* előszavát fogalmazta, a fiatal Franz Hellens belga költőnek vallotta magát, és belga irodalomról beszélt. 1919-től kezdve azonban az egységes francia irodalom mellett foglalt állást, és tagadta, hogy létezne francia nyelvű belga, kanadai vagy svájci irodalom. 1954-ben így nyilatkozott: „A valóban tehetséges fiatal belga írók nem haboznak párizsi kiadóhoz fordulni, a siker teljes reményében. Anélkül, hogy megtagadnák eredetüket vagy gyökértelenné válnának, franciául gondolkoznak és ez nyelvi szempontból jelentős eredmény. Verhaeren és Georges Eckhoud korában belgául gondolkodtak – és így is írtak.”¹⁹ 1937-ben Charles Plisnier, az első Goncourt-díjas belga és néhány társa nyilatkozatban közölték, hogy nincs belga irodalom.

1977-ben jelent meg Robert Frickx és Michel Joiret közös könyve, *La Poésie française de Belgique de 1880 à nos jours*. A szerzők Boileau-t megszegyenítő szigorral róják meg Verhaerent és általában a flamand származású írókat neologizmusaiért, nyelvük barbárságáért, pittoreszk jellegük miatt. A valon-flamand ellentét jegyében írják meg könyvüket, és valószínűleg ez magyarázza, hogy a klasszicista parnasszista tradíciónak és az 1945 utáni neoklasszicista hullámnak oly nagy jelentőséget tulajdonítanak. Hosszasan értékelik a jobbára elfelejtett Iwan Gilkin, a Jeune Belgique egyik vezetője verseit. Ők is, mint sokan mások, az 1918 után fellépő új költők legnagyobb érdemének azt tartják, hogy megszabadultak a flamand gyámság alól. Frickx és Joiret könyvének címe „Belgium francia költészete”. „Nem minden ingadozás nélkül döntöttünk így, definitív módon” a „francia nyelvű belga költészet” kifejezés ellenében, írják a szerzők.²⁰

Ez ellen a neoklasszicista hullám ellen lázadt az 1968-as nemzedék. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján bekövetkezett változásokról tájékoztat Tímár György *Tájkép lovakkal. Mai francia költők* (1982) című antológiája. Az irodalomtörténet is ellentámadásba lendült. Marc Quaghebeur a belga irodalmat nem francia, hanem frankofón irodalomnak tartja, és fontos tanulmányokat szentel a századforduló szimbolista(?) költőinek. A Quaghebeur-nemzedék a négritude analógiájára belgitude-ről beszél. A „belgitude” szó Claude Javeau szociológus leleménye. A belga irodalomtörténet látványos megújulása következett be: kritikai kiadások, újrakiadások, monográfiák, lexikonok formájában.

1985-ben, a brüsszeli Archives et Musée de la Littérature kiadványaként jelent meg az *Écritures de l’Imaginaire* című kötet. Szerkesztője, Michel Otten professzor, így írt: „Nem csupán a szépirodalmi alkotások teremtik meg az irodalmat, hanem ezek egymást követő olvasatai, olykor ellentétes interpretációi is, kritikusok és esszéisták generációinak műve...” [...] „Irodalmi életünk gyengesége az interpretációs hagyomány hiányában rejlik...” [...] „Ezt a hiányt próbáltuk némiként orvosolni, amikor 1981-ben [...] egy egész hétig tartó kollokviumot szenteltünk a 19. és 20. századi nagy belga alkotásoknak.” [...] „Fontos, ha olyan nemzetközileg elismert íróknak, mint Maeterlincknek vagy Ghelderode-nak már szentelnek kollokviumot, de ez az első alkalom, hogy egy ilyen fontos tudományos szemle adatik meg a belga irodalom egészének.”²¹

Azt hiszem, hogy ehhez az idézethez sem szükséges sok kommentár. Az irodalomtörténetet lehet szidni, lehet elavultnak, unalmasnak, tudománytalannak, konzervatívnak tartani. Csak éppen irodalomtörténet nélkül nincs irodalmi önismeret. Az önismeret szót használva nem valami elvont fogalomra gondolok. Az irodalomtörténet tartja számon a szerzőket és a műveket, amelyekből az olvasó válogathat. Belgiumban, ahol valóban szeretik a verseket, irodalmuk múltját nem ismerik. A belga irodalom történetének tanítása máig megoldatlan. Kosztolányi, George, Symons és Brjusov fordításai által az 1980-as évek elejéig a külföldiek gyakran komolyabban vették a belga irodalmat, mint maguk a belgák.

Belga irodalom, francia nyelvű belga irodalom, Belgium francia irodalma, frankofón irodalom – nagyon is fontos meghatározások.

Kosztolányi belga költőkről beszélt, belga költőket fordított. Mivel a magyar irodalom egyik klasszikusa, legalábbis a magyar olvasó számára súlyt adott azoknak, akiket fordított. (Ugyanakkor nagyon jól tudom, hogy az indexek és félindek korában a műfordító és esszéista Kosztolányi jelentősége más volt, mint ma. Számomra és barátaim számára Kosztolányi műve

választott tankönyv volt, akiket ő fordított vagy akikről ő beszélt, azokat iparkodtunk megismerni.)

Amikor Goffin 1963-ban először Budapestre látogatott, Kosztolányinak hála, tudtam (tudtuk), hogy létezik belga irodalom. Tudtam (tudtuk) azt is, hogy Kosztolányi csak a jéghegy csúcsát mutatta be, és kíváncsi voltam (kíváncsiak voltunk) a századforduló költőinek utódaira. Hamarosan kiderült, hogy a Kosztolányi-hagyomány következtében a belga századforduló értékelése más Magyarországon, mint Belgiumban. Kosztolányi, József Attila, Szabó Lőrinc fordításai, Kosztolányi, Kassák, Gyergyai Albert és Rába György esszéi miatt Verhaeren „élő” költőnek tűnt, míg Belgiumban már közvetlenül az első világháború után elfordultak tőle, és voltak évtizedek, amikor nem adták ki írásait. Kosztolányi fordításai miatt Maeterlincket költőnek hittem, holott Goffin kivételével senki sem tartotta költőnek. Van Lerberghe is csupán elsősorban Goffin emlegette, Gilkinről is legfeljebb a neoklasszicista ízlés hívei tudtak, főleg flamand-ellenes érzülettel.

1981-ben egy Verhaeren-kollokvium aktáinak kiadói, a német P.-E. Knabe és a belga R. Trousson így magyarázták, hogy a hajdan világszerte népszerű költőt szinte teljesen elfelejtették: „Ihletett és látomásos hangszínei megöregedtek, makacs akarata, hogy hősiességgel rendezzen egy kaotikus világot, századunk nagy aggodalmaihoz nem illett.”²² Kosztolányi interpretációjának nem az akarat vagy a hősiesség a kulcsszavai. „Verhaeren igen sok versét a múlt parfümje itatja át. A szeme úgy lát, mint egy középkori szerzetesé... A flamand életet rajzoló verseiben ütközik ki, hogy ez a sápadt, vértelennek látszó spritualista mennyire realista. A böjtölő aszkéta színesnek látja az életet [...] Újabb verseiben a város, a nagy tömegek költője. Művészi hitvallását támogatja nemesen – szocialisztikus világnézete.” Azaz, Kosztolányi Verhaerenje több is, más is, mint hogy a makacs akarat kifejezője lenne.

Nem hiszem, hogy Kosztolányi tudatos kutatásokat végzett volna. Nyilván azt fordította, ami a kezébe került, legfeljebb nem fordított le mindent, amit elolvasott. Kosztolányi a szó nemes értelmében volt eklektikus; nem érdekelték iskolák, irányzatok, definíciók, divatok – a divat legfeljebb annyiban befolyásolta, hogy megkönnyítette vagy megnehezítette tájékozódását. Ami talán nem csak nekem érdekes; Maeterlincket Novalis, a „német misztikus” követőjének tartja. Soha nem fordított Novalist. A századforduló belga költőit mélységesen áthatja a német romantika. Kosztolányit nem érdekli a német romantika, ahogy Babitsot sem, annál inkább Balázs Bélát és Lukács Györgyöt.

Az elfelejtett Gilkin értékelésével Frickx és Joiret igazolták Kosztolányi ízlését.²³ A Quaghebeur-nemzedék Verhaeren, Maeterlinck és Van Lerberghe

újralfedezésével szintén Kosztolányi ízlését igazolta. Itt említem meg, hogy a Quaghebeur-nemzedék, mely a parnasszista-neoklasszicista hagyomány ellen fordult, Kassák ízlését is igazolta. A 2x2-ben és a bécsi MÁ-ban Paul Neuhuys és Marcel Lecomte verse is megjelent. Hiába publikáltak sokat és lényeges dolgokat, érdemben senki sem vett róluk tudomást. A fordulat a nyolcvanas években következett be, azóta írnak róluk, és újra kiadják, illetve összegyűjtik műveiket. Pierre Bouergois is megjelent a MÁ-ban (ott tévesen franciának mondják). Őt hamarabb fedezték fel újra, a hatvanas évek elején, amikor Nola válogatásában és Goffin utószavával megjelent a Sols utca költőinek antológiája. (A brüsszeli Szabad Egyetem épülete a húszas években a Sols utcában volt.) Servranckx rajzai is megjelentek a MÁ-ban. Évtizedekre őt is elfeledték. 1991-ben reprezentatív gyűjteményes kiállítása volt. Az egyik vitrinben látható volt a MA. (A katalógusban nincs feltüntetve.) És végül...

1987 őszén, Brüsszelben, az Europalia keretében „Brüsszel–Bécs 1890–1938” címmel kiállítást rendeztek. A kiállítás anyagához néhány lépcsőfok vezetett. Amit a néző először megpillantott, Kassák Lajos fiatalkori arcképe volt, mellette a bécsi MA egyik oldalán Marcel Lecomte verse magyar fordításban.

A kiállításához katalógust készítettek. Előszavát Fabrice van de Kerckhove, a brüsszeli Archives et Musée de la Littérature munkatársa írta. Ő és kollégái rendezték a kiállítást és szerkesztették katalógusát. A katalógus szó némi képp félrevezető. Nem a kiállítás anyagának reprodukciója, hanem az előkészítő munkálatok tanulságait összegző, gazdagon illusztrált kötet. Az előszót követően tizenkét tanulmány foglalkozik Brüsszel és Bécs kapcsolatával, így Fernand Khnopff és Klimt viszonyával, Hofmannsthal és Musil Maeterlinck-élményével, Verhaeren és Zweig barátságával, Rilke flandriai útjával, bécsi építészek és muzikusok brüsszeli szereplésével.

Váratlan tanulsággal zárul a katalógus, vagyis tanulmánykötet olvasása. Bécs és Brüsszel korábban gyümölcsöző kapcsolata 1914-ben megszakadt. A freudizmus érdemi belgiumi hatásáról csupán 1945 után lehet beszélni. A húszas évek elején mégis van valami kapcsolat Bécs és Brüsszel között, és ezt a magyar emigráns Kassák tartja fenn, amikor a perifériára szorult belga avantgarde művészekkel próbál együttműködni...

V.

Mi volt, mi lehetett az oka a belga irodalom negyedszázados világirodalmi tekintélyének? 1890-ben kaland volt a belgákra odafigyelni, 1914-ben Kassáknak vagy Lunacsarszkijnak már hagyomány. Yeats, Symons, Wilde, Hof-

mannsthal, Rilke, George, Musil, Strindberg, Csehov, Brjusov, D'Annunzio, Marinetti, Kosztolányi, Balázs Béla lelkesednek fiatal, náluk alig idősebb belga kortársaikért.

A (babitsi értelemben vett) világirodalom kitágulóban volt, az oroszok és az amerikaiak után a skandinávok jöttek. Nietzsche és az északiak népszerűsítésében nagy szerepe volt Brandesnek, akit a belgák kértek, hogy foglalkozzon velük is. Az európai értelmiség franciául olvasott, a belga verseket vagy költői drámákat első kézből megértette. (Az orosz regény tekintélye miatt kísérletek történtek az orosz vers németországi vagy franciaországi megismertetésére, megfelelő költő-fordítók hiányában ez azonban nem sikerült.) A belgák közvetítők voltak, a német romantikát ők fedezték fel a franciák és talán egész Európa számára. Az Erzsébet-kori drámát és a pre-raffaelitákat közvetítették az európai kontinens felé. (Victor Hugo és társai csupán a Sturm und Drangot ismerték.) Maeterlinck a flamand népköltészet sejtelmességét viszi a klasszikus francia versbe. Bátorítást adtak, mert fiatalok voltak, precedenst teremtettek más fiatalok számára. Ha a flamand Maeterlinck franciául teremt flamand színházat, miért ne teremthetne Yeats angolul ír színházat. Bármennyire a múltban gyökereztek is, a jövőt hirdették, és nem a múltban kerestek modellt, Rilke fiatal munkása is ezért ünnepli Verhaerent.

A belga hatásnak nyilván humanitárius okai is lehettek. 1906-ban Ady, aki korábban már többször leírta Maeterlinck nevét, *A belgák* címen fontos cikket közöl. Forrása Rémy de Gourmont *Livres des masques* című könyve (1896–1898) volt. Ady tud arról is, amiről a francia kritikus még nem tudhatott: Maeterlinck küzdött az általános titkos választójogért. (A Világ majd 1911-ben hírt ad arról, hogy az e jogért sztrájkoló belga munkásokat Maeterlinck anyagilag is támogatta.) „Az új francia és egyben ember-irodalom belga.” [...] „És a belgák nem elefánt(csont)-toronyba zárkózott gögös boldokok. Látják ezt a napi életet is. Fáj az ő szívük minden emberi szenvedőért. Csak nem ugranak be a politika jelszavainak. Mert mélyebben néznek az életbe, mint az öblös torkú politikusok. De már Maeterlinck hirdeti, hogy az általános, titkos választói jog messzebbre viszi a modern társadalmat.” [...] „A belgák, akiket Párizsban csúfol a plebs, s akik maguk is egy nagy szimbólum: valamire figyelmeztetik a világot. Eggyé kell válniuk minden kultúrtársadalmaknak, mert csak így lehet készíteni egy boldogabb lakozást a földön ama boldogtalan lény számára, ki Emberek hívatik.”²⁴

Nem kétséges, hogy Belgium csupán ürügy – Ady a magyar közönségnek magyar problémákról ír. De jellemző, hogy ürügy lehet. Amit Stefan Zweig konkrétan Verhaerenről ír, annak valóságtartalma valószínűleg tagadhatat-

lan: „a franciáktól tanulta a nyelvet és a formát, a németektől az isteni keresését, a mélységet és egyfajta nehézkességet, a metafizikai szükségletet és a pantheista lendületet.”²⁵ De amikor a belga költőkről általában mondja, hogy „a germánok franciául beszélnek, és a franciák flamandul éreznek”,²⁶ akkor nyilván túloz, és olyan ideált fejez ki, amely Ady szavai mögött is érezhető.

A neves középkor-kutató Maurice Wilmotte (1861–1942) 1902-ben adta ki *A latin és politikai Belgium* című történelmi esszéjét, mely Belgium történetét mondja el az ország alapításától a századvégig, a különböző liberális, katolikus és szocialista tendenciákat elemezve. Foglalkozik a flamand mozgalommal és annak vallon ellenhatásával. Sajnálja, hogy a vallonok elvetik a kétnyelvűség igényét, melyet szükségesnek tart a kis ország számára. A mű második kiadása 1905-ben, a nemzeti függetlenség kikiáltásának 75. évfordulójára jelent meg, mely egy „1830 előtt” című bevezető fejezettel gazdagodott. Itt, és a mű konklúziójában Wilmotte kifejti, hogy Belgium nem mesterséges államalakulat, hanem nemzet.

Marc Quaghebeur, aki idézi Zweig szavait, megjegyzi, hogy Belgium német lerohanása megsemmisítette Verhaeren és Maeterlinck humanista és progresszív eszméit, és azt a kulturális szintézist, amely költészetük alapja volt.²⁷

Quaghebeur jogosan hangsúlyozza, hogy 1914 korszakhatár.

VI.

(*Kosztolányi olvasója*) Az első világháborút közvetlenül megelőzően jelent meg a *Modern költők*. A belga fejezetben öten szerepeltek, négy flamand és egy vallon származású franciául író költő. Nem sokkal az első világháború után Kosztolányi rajongással szólt Crommelynckről, a drámaíróról, akinek első írásai 1917–18-ban jelentek meg. Crommelynck tehát egy új, nemcsak Verhaerennél, hanem Kosztolányinál is fiatalabb nemzedék képviselője.

Nem az én dolgom, és nem is a mi dolgunk (azt hiszem, nyugodtan beszélhetek többes számban), magyaroknak és más külföldieknek, hogy eldöntsük: azt a bizonyos irodalmat belga irodalomnak, francia nyelvű belga irodalomnak, belgiumi francia irodalomnak vagy frankofón irodalomnak kell-e nevezni. (Mindenesetre a „belgitude” kifejezés – öntudatlan – visszatérést jelent Adyhoz és Kosztolányihoz.) De: Kosztolányi – mint annyi más alkalommal is – önállóságra nevelt. Világirodalomban gondolkodott, és mint a világirodalom részét fedezte fel a belgákat. Ebből a szempontból pedig a

belső politikai vagy irodalmi csatározások vagy nemzedékek összeütközése mellékes. Belgiumban évtizedeken keresztül csak olyan író számított, aki Párizsban jelent meg. Kosztolányi olvasójának ez nem lehet szempontja. A vallón–flamand ellentét is alaposan megkavarta az értékrendet. Kosztolányi olvasójának ehhez sincs köze. És az sem lehet szempontja, hogy az éppen aktuális értékrendet kövesse. Ha évtizedekkel ezelőtt tudott a századforduló nagy költőiről, akikről Belgiumban az idő tájt alig beszéltek, akkor az újabb fordulat kedvéért nincs kedve lemondani az 1920 és 1980 közötti jelentős alkotókról.

Kosztolányi, majd Kassák, József Attila, Szabó Lőrinc, Márai – tehát egy irodalmi hagyomány tanított meg arra kamaszkoromban, hogy létezik belga irodalom. Nem készültem arra, hogy belga költészettel foglalkozzam. Egyszerűen magyar írókat olvastam (akik indexen vagy félindexeken voltak, még József Attila sem volt egészen „szalonképes”), és mert őket olvastam, tanultam tőlük a belgákról, ahogy tanultam tőlük angolokról, franciákról, németekről, oroszokról, skandinávokról és másokról is.

Évtizedekkel később Rába György dolgozta fel úttörő tanulmányában Verhaeren és a modern magyar líra kapcsolatát. Már Kosztolányi a *Modern költők* című antológiájában az egyes költőket bevezető jegyzeteiben felsorolta a magyar fordítókat és kritikusokat. A magyarországi belga recepció rendkívül gazdag, Verhaerenről például Pécsent és Debrecenben máig is jól használható monográfiák születtek 1939–40-ben. A magyar recepciót érdemes lenne feldolgozni, én ebben az esszében csupán egy élményről vagy élménysorozatról írtam, melynek kiváltója – és aztán többszörösen megerősítője – Kosztolányi volt.

- 1 Az *Ihlet és Nemzedék* 1943-ban jelent meg. Márai nyilván tudta, hogy Maeterlinck az Egyesült Államokban él, de a háborús viszonyok miatt célszerűbbnek tartotta ezt nem említeni.
- 2 Vö. GOFFIN, Robert, *Souvenirs à bout portant*, Charleroi, 1979.
- 3 Vö. QUAGHEBEUR, Marc, *Lettres belges entre absence et magie*, Brüsszel, 1990.
- 4 PIRENNE, Henri, *Histoire de la Belgique*, Bruxelles, 1900, I, 45.
- 5 Vö. DHONT, Jean, *Histoire de la Belgique*, Bruxelles, 1963 bevezetőjét és MABILLE, Xavier, *Histoire politique de la Belgique*, Bruxelles, 1986, Introduction.
- 6 BAUDET, Colette, *Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistmaeckers (1851–1934)*, Brüsszel, 1986.
- 7 *Les Concepts nationaux de la littérature. L'exemple de la Belgique francophone*, Aachen, 1989, I, 189.
- 8 Idézi: LUC, Anne-Francoise, *Le naturalisme belge*, Bruxelles, 1989, 23.
- 9 BERTRAND, Louis, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*, Brüsszel–Párizs, I–II, 1906–07, Préface par Emile VANDERVELDE.
- 10 ARON, Paul, *Les écrivains belges et le socialisme (1880–1913)*, Brüsszel, 1985, 217–218.

- 11 *Les premiers admirateurs de La Princesse Maleine* = HANSE, Joseph, *Naissance d'une littérature*, Brüsszel, 1992, 265–279.
- 12 CRAWFORD, Virginia M., *Studies in Foreign Literature*, London, 1899, 106–107.
- 13 TROUSSON, Raymond, *L'accueil fait au théâtre de Verhaeren* = *Emile Verhaeren*, édité par P.-E. KNABE és R. TROUSSON, Brüsszel, 1984, 94.
- 14 YEATS, W. B., *Autobiographies*, London, 1956, 193.
- 15 Idézi: Le RIDER, Jacques, *Musil et Maeterlinck* = *Bruxelles-Vienne 1890–1938*, Brüsszel, 1987.
- 16 Vö. GROSS, Stefan, *Maurice Maeterlinck und die deutschsprachige Literatur. Eine Dokumentation*, Mindelheim, 1985.
- 17 GIDE, André, *Prétextes*, Paris, 1900.
- 18 BAZALGUETTE, E. *Verhaeren*, Paris, 1907, 6.
- 19 Idézi: de SMEDT, Raphael, *Frans Helens et le problème des lettres françaises de Belgique* = *Etudes de la littérature française de Belgique*, offertes a Joseph HANSE, publiées par Michel OTTEN, Brüsszel, 1978, 189.
- 20 FRICKX, Robert–JOIRET, Michel, *La poésie française de la Belgique de 1880 à nos jours*, Brüsszel, 1977, 5: „...definitív módon” – mondják a szerzők. A szerzőpáros egyik tagja, Robert Frickx 1974-ben, Párizsban R. BURNIAUX-val *La littérature belge d'expression française* címen adott ki könyvet. Az első cím magyarul: Belgium francia költészete..., a második cím: A francia nyelvű belga irodalom története. Néhány irodalomtörténet címét ideírom, hogy a változásokat; ill. ingadozásokat jelezzem: POTVIN, Ch., *Histoire des lettres en Belgique*, Brüsszel, 1882; NAUTET, F., *Histoire des lettres belges d'expression française*, Bruxelles, 1892–93; BOUBÉE, J., *La littérature belge. Le sentiment et les caracteres nationaux dans la littérature française de Belgique*, Brüsszel, 1906; SMETS, A., *Les écrivains belges de langue françaises*, Párizs–Brüsszel, 1912; GAUCHEZ, M., *Histoire des lettres françaises de Belgique des origines à nos jours*, Brüsszel, 1922; HANLET, C., *Les écrivains belges contemporains de langue française (1800–1946)*, Liège, 1946; MOR, Antonio–WEISGERBER, Jean, *Le Lettarature des Belgio*, Milano, 1968. (A kötet francia nyelvű és a flamand irodalmat középkori kezdeteitől napjainkig mutatja be, de a két irodalom kölcsönhatásával nem foglalkozik.) Az identitás problémáját a belga irodalomban teljesen új – európai és magyar – nézőpontból elemezte BÁRDOS Miklós *Belgium, a víz országa* című, 1995 tavaszán befejezett és a budapesti egyetemen készített szakdolgozatában.
- 21 *Écritures de l'Imaginaire*, szerk. OTTEN, Michel, Brüsszel, 1985, 6.
- 22 *Verhaeren*, édité par P. E. KNABE et R. TROUSSON, Brüsszel, 1984, 7.
- 23 Gilkinre újabban LACKFI János figyelt fel. Meggyőző, szép fordításai a Szépliteraturai Ajándék 1994/1-es számában olvashatók.
- 24 ADY Endre, *A belgák*, Budapesti Napló, 1906. aug. 15.
- 25 ZWEIG, Stefan, *Verhaeren*, Paris, 1985, 26.
- 26 Uo., 20.
- 27 QUAGHEBEUR, Marc, *i. m.*, 23.